

CARLES FONTSERÈ

Cicle formatiu

Índex

1 Presentació de Carles Fontserè	3
2 Presentació de l'activitat	4
Objectius de l'activitat	5
3 Estructura de la proposta	7
3.1 Presentació de Carles Fontserè	7
Carles Fontserè	7
Nova York vista per Fontserè	8
3.2 Context fotogràfic: Nova York i Catalunya, anys cinquanta	11
Escena fotogràfica: Nova York anys cinquanta	11
L'interès documental i la fotografia humanista	11
Un nou estil documental	14
Escena fotogràfica: Catalunya anys cinquanta	17
Activitat: Carles Fontserè, entre Catalunya i Nova York	20
3.3 Activitat final: la mirada fotogràfica	21
El procés creatiu. La mirada fotogràfica	21
Fitxa de l'activitat	23
4 Criteris d'avaluació	25
5 Materials educatius	26
6 Bibliografia i webgrafia	27
7 Recursos per a la classe	29

1 Presentació de Carles Fontserè

Carles Fontserè comença a fer fotografies a mitjans dels anys cinquanta, un cop s'instal·la definitivament a Nova York. La ciutat, que viu un auge del gènere documental i l'*street photography*, serveix de font d'inspiració a un Fontserè autodidacta, que adoptarà el llenguatge del moment [1]. Les seves fotografies ens mostren escenes de carrer, el dia a dia dels diferents barris de la ciutat.

Pels volts de 1966 començaran els contactes amb Camilo José Cela per elaborar un fotollibre a partir de les seves fotografies de Nova York [1]. La proposta de Cela no era nova: l'editorial Lumen, a Espanya, havia presentat la col·lecció "Palabra e Imagen" a principis dels anys seixanta, en la qual es proposava la col·laboració entre un fotògraf i un escriptor. De fet, Cela mateix havia col·laborat amb diversos volums d'aquesta col·lecció. Cela, que acabava de fundar l'editorial Alfaguara, proposava continuar explorant la relació entre text i imatge a partir d'una nova col·lecció de llibres que s'havia de dir "El Hormigón y las Hormigas". El projecte, finalment, es va frustrar, i els fotollibres en què havia de participar Carles Fontserè mai es van arribar a publicar.

Tot i aquest fracàs editorial, les fotografies de Carles Fontserè arriben a Espanya en format expositiu. Durant les dècades de 1950 i 1960 realitza diverses exposicions a Barcelona (a l'estudi del seu amic Ramon Batlles) o a les agrupacions fotogràfiques de Terrassa o Girona. El major reconeixement, però, arribarà de la mà de la seva tornada definitiva a Catalunya l'any 1973: entre d'altres, exposarà "Nova York vista i viscuda" a l'Institut d'Estudis Nord-americans de Barcelona, i mostrarà fotografies de Roma, París i Londres a la Caixa de Pensions de diverses ciutats de Catalunya.

La trajectòria fotogràfica de Carles Fontserè, tot i l'abundant producció i la voluntat de l'artista per consolidar-la, encara avui dia és força desconeguda. Havent passat la major part de la seva vida fora de Catalunya per raons polítiques, Fontserè es trobava entre dues capitals de la fotografia: una d'internacional, Nova York, amb una forta tradició documentalista des dels anys trenta a la qual Fontserè no ofería novetats, i una de nacional, Barcelona, en la qual quedava fora dels respectius cercles fotogràfics preeminents, cosa que li dificultava la visibilitat i la difusió del treball [1].

2 Presentació de l'activitat

Aquesta és una proposta de diferents activitats per fer a classe, sobre l'obra i la figura de Carles Fontserè. El docent pot obtenir els materials, per dur a terme cada una de les activitats, descarregant-los en aquest mateix web. A la secció "Material didàctic" hi ha la presentació de Carles Fontserè i el dossier pel docent. A la secció "Descàrrega de recursos" hi ha tot un seguit de fitxers ZIP amb el material per a fer les activitats. En aquest sentit es recomana seguir l'esquema de la pàgina 26 del dossier pel docent per comprendre la disposició dels materials descarregats mitjançant els ZIP.

Proposem una anàlisi de la producció fotogràfica de Carles Fontserè a partir de l'estudi dels cercles fotogràfics català i nord-americà, tot fent dialogar les fotografies de Fontserè amb la d'altres fotògrafs de l'època: William Klein, Francesc Català-Roca o Joan Colom.

Sent evident la rellevància i influència històrica de fets com l'exposició "The Family of Man" (1955) o la publicació del llibre *New York*, de William Klein —considerat un dels treballs més influents de l'època pels membres del grup AFAL [2]—, l'activitat planteja establir relacions entre la producció fotogràfica de totes dues ciutats. El fet que aquesta nova generació de fotògrafs espanyols fos una de les primeres d'estar informada dels principals corrents fotogràfics internacionals fa encara més necessària la comparació entre tots dos focus d'acció.

Tenint en compte l'oferta educativa de cicles formatius, hem dissenyat una proposta dedicada al cicle formatiu de grau superior de Fotografia, adaptada a les assignatures d'Història de la fotografia i Teoria de la fotografia. A partir d'un seguit d'activitats, els alumnes coneixeran l'obra fotogràfica de Carles Fontserè, i la situaran en el context en què es va produir. Així, descobrirem un panorama ric, el de la fotografia documental durant la dècada de 1950, amb personatges que encara avui dia són de rellevància. La proposta culmina amb una activitat final de creació, en què els alumnes posaran en pràctica els conceptes treballats al llarg de la proposta.

La proposta està pensada en tres blocs diferenciats: presentació de Carles Fontserè; context fotogràfic de l'època, i una activitat final com a cloenda. Cada bloc té un còmput d'hores aproximat, amb un total de nou hores de treball. No obstant, cada professor o professora pot adaptar l'activitat segons el temps de què

disposi.

En motiu de la celebració del centenari de Carles Fontserè, es va encarregar aquest projecte educatiu a Àgora Serveis Culturals. El disseny pedagògic ha estat elaborat per la Lara Amat.

Objectius de l'activitat

- De contingut
 - Conèixer el llegat fotogràfic de Carles Fontserè
 - Apropar-se al context fotogràfic nord-americà dels anys cinquanta
 - Descobrir la nova avantguarda fotogràfica catalana dels anys cinquanta
 - Valorar les diferents aproximacions que hi ha hagut al llarg del temps en la fotografia documental

- De mètode
 - Analitzar les fotografies de Carles Fontserè, així com d'altres fotògrafs contemporanis.
 - Reflexionar sobre les possibilitats del llenguatge fotogràfic i el procés creatiu dels fotògrafs.
 - Produir imatges a partir d'unes indicacions prèvies, tot imitant el procés fotogràfic d'algun dels fotògrafs treballats.

- D'actitud
 - Participar en les intervencions a classe.
 - Respectar les intervencions dels companys.
 - Responsabilitzar-se del treball propi i del treball en equip.

3 Estructura de la proposta

3.1 Presentació de Carles Fontserè

<u>Objectius</u>	Presentar Carles Fontserè Conèixer el treball fotogràfic de Carles Fontserè Analitzar les imatges tenint presents qüestions de llenguatge fotogràfic
<u>Durada</u>	1 hora
<u>Materials</u>	A. Retrats de Carles Fontserè B. Fotografies de Nova York (digitals) C. Fotografies de Nova York (impreses)
<u>Metodologia</u>	Visionat d'imatges i comentari amb la classe

Per començar, presentarem Carles Fontserè, centrant-nos en els seus inicis com a fotògraf a la ciutat de Nova York. Farem un primer visionat de les seves fotografies, posant atenció en la seva mirada i en qüestions de llenguatge fotogràfic.

Carles Fontserè

Carles Fontserè va ser un artista multidisciplinari que va néixer a Barcelona l'any 1916. Tot i ser conegut pels seus cartells en defensa de la República, al llarg de la seva vida també va treballar d'escenògraf, figurinista, pintor o fotògraf, entre d'altres.

Fontserè s'estableix a Nova York a principis dels anys cinquanta en condició d'exiliat: la seva vinculació amb el bàndol republicà durant la Guerra Civil Espanyola l'obliga a fugir del país amb la victòria del general Franco, l'any 1939. Després de viure gairebé deu anys a França, on farà de dibuixant, escenògraf i figurinista, marxa a Mèxic per dur a terme un projecte amb Mario Moreno, *Cantinflas*, amb qui mantindrà una amistat al llarg dels anys. Després viatja a Nova York, torna a França, i finalment s'instal·la a la ciutat dels gratacels fins a l'any 1973, moment en què torna definitivament a Catalunya.

A Nova York, Carles Fontserè forma part de la colònia d'exiliats espanyols que miren de buscar-se la vida a la ciutat. Al llarg de les dues dècades que passa al continent americà treballarà d'escenògraf, de dibuixant de còmics, de director artístic de la revista *Temas* o de taxista, entre d'altres. Si alguna cosa destaca de la seva estada a Nova York, però, és l'inici de la seva carrera com a fotògraf. Des de 1957 i fins a 1991,

Carles Fontserè practica la fotografia com a document social [3].

Nova York vista per Fontserè

Veiem ara algunes de les seves fotografies.

Proposem iniciar un diàleg tot observant les fotografies. En la mesura que sigui possible, tindrem les imatges impreses per veure-les totes juntes, i no una per una. D'aquesta manera, resultarà més fàcil als alumnes establir relacions entre les imatges, agrupar-les, moure-les per veure-les bé... Per altra banda, aconseguirem que tota la classe estigui reunida en una mateixa taula, de manera que es fomentarà el diàleg.

Què està fotografiant Fontserè? Ràpidament ens adonarem que la resposta “Nova York” se’ns queda curta. Encara que no hàgim visitat mai la ciutat, l’hem vista moltes vegades a pel·lícules o sèries de televisió: hem vist l’estàtua de la Llibertat, el pont de Brooklyn, l’edifici Chrysler... Carles Fontserè, però, no fotografia aquests símbols de la ciutat, sinó que es fixa en els seus habitants. Centrem-nos-hi.

La majoria de les persones han estat fotografiades a l’exterior: no veiem les seves cases, no veiem reunions familiars; veiem gent anònima que fa vida al carrer. Són tots iguals? Fan tots el mateix? No, de fet Fontserè va fotografiar diferents barris, i veient les seves fotografies ens adonem ràpidament de la diversitat generacional, racial... que caracteritza la ciutat. Hi ha nens, hi ha adults, hi ha xinesos, afroamericans... Si

bé en alguns casos no sabem què estan fent, en d'altres ens els mostra mentre treballen, sopen o juguen. Ens imaginem Nova York de dia, amb tot de gent atrafegada, i una Nova York nocturna, en què la gent es relaxa, es troba, es diverteix; dies laborables o dies festius; dies plujosos i freds, o dies ben càlids a l'estiu.

Fixem-nos ara en com fotografia Fontserè. Tot i que la distància des de la qual fotografia els subjectes sembla que no varïi gaire d'una imatge a l'altra, en alguns casos l'exagera aproximant-s'hi o allunyant-s'hi. D'aquesta manera, aconsegueix o bé descontextualitzar el motiu de l'escena (en aquest cas, no veiem on són, si en un parc o al carrer o en una pista de bàsquet), o bé parlar del subjecte en relació amb l'espai (per parlar-nos, per exemple, de l'escala descomunal dels edificis de la ciutat).

En els seus retrats també veiem com en ocasions destaca un subjecte d'entre tots els que estan presents a l'escena, gràcies a la distància, a l'enquadrament o a la situació mateixa de l'escena. En d'altres, però, Fontserè prefereix parlar de la multitud, de la quantitat de gent que transita pels carrers de la ciutat. En aquest tipus d'imatge, l'ull de l'espectador no pot fixar l'atenció en cap element en concret, fet que genera un cert ritme i dinamisme en la imatge. En el cas anterior, per contra, les imatges són molt més estàtiques.

Una altra característica de les seves fotografies és el treball amb la profunditat. Si ens fixem, hi ha imatges que són molt planes, mentre que n'hi ha d'altres en les quals Fontserè juga amb l'enquadrament per mostrar-nos una escena amb més profunditat.

Finalment, i per acabar amb els retrats, és evident que hi ha casos en què Carles Fontserè demana permís al subjecte, de manera que n'obté un retrat més posat, fet amb molt més de temps. En d'altres, però, sembla que Fontserè ha disparat la càmera sense que els

personatges se n'adonessin, i així capta aquell instant precís, posant èmfasi en l'escena del carrer.

En darrer lloc, tot i que la gent és normalment protagonista de les fotografies de Fontserè, veiem com els edificis i carrers de la ciutat també tenen presència en les imatges. En aquest cas, fotografia l'escena des d'una distància suficient com per incloure-hi edificis sencers, alhora que ens mostra carrers amb cotxes o pràcticament deserts, amb alguna persona passejant que fa encara més evident la dimensió dels edificis.

3.2 Context fotogràfic: Nova York i Catalunya, anys cinquanta

<u>Objectius</u>	Conèixer el context històric i artístic de les dues ciutats Aprofundir en les propostes de fotògrafs contemporanis de Fontserè Establir un diàleg entre les diferents propostes, tot contextualitzant Fontserè
<u>Durada</u>	3-4 hores
<u>Materials</u>	Fotografies de Francesc Català-Roca Fotografies de Joan Colom Enllaços: William Klein + Català-Roca A. Fotografies de Carles Fontserè
<u>Metodologia</u>	Visionat d'imatges i comentari a classe

Un cop familiaritzats amb les imatges de Fontserè, coneixerem el context històric en què comença a fer fotografies: Nova York als anys cinquanta. Tenint en compte que Fontserè mantenia contactes amb el món fotogràfic català, descobrirem quin era el context històric a Catalunya i Espanya durant les dècades de 1950 i 1960. En ambdós casos, coneixerem altres fotògrafs contemporanis de Fontserè per tal de contextualitzar la seva proposta.

Seguint amb la dinàmica anterior, proposem començar la classe mostrant algunes de les imatges de cada bloc (per exemple: Cartier-Bresson i William Klein), fent preguntes dirigides a l'alumnat que els faci fixar en quina és la proposta dels fotògrafs, què apareix en l'escena, com articula el discurs... A partir de les aportacions de l'alumnat, desenvoluparem el tema amb més profunditat.

Escena fotogràfica: Nova York anys cinquanta

L'interès documental i la fotografia humanista

Fontserè comença a fotografiar a mitjans dels anys cinquanta, una època en què la fotografia documental està plenament consolidada. Ja als anys quaranta, i en el marc del New Deal, Franklin D. Roosevelt proposa un projecte fotogràfic, Farm Security Administration, per tal de subministrar al poble americà una iconografia que l'ajudés a comprendre la gravetat de la crisi dels anys trenta [4], coneguda amb el nom de Gran Depressió. Reclutant fotògrafs com Walker Evans, Dorothea Lange o Ben Shahn, el projecte se centrà a mostrar les condicions de vida dels habitants de les zones rurals i urbanes sensibles, cosa que

va donar lloc a imatges tan icòniques com la *Migrant mother* de Dorothea Lange. No obstant això, serà al llarg de la Segona Guerra Mundial que es viurà un auge de la fotografia documental, gràcies sobretot a l'aparició de revistes de gran tirada decidides a publicar reportatges fotogràfics que mostressin el transcurs del conflicte. Una d'elles, la revista *Life*¹, va ser una de les primeres a donar prioritat a la imatge per sobre del text.

1 Podeu consultar reportatges publicats a la revista al següent enllaç: <<http://time.com/photography/life/>> [Consultat el 30 de setembre de 2016].

Tot i que el contingut de la revista era variat, el conflicte hi ocupava un espai important: tant és així, que van arribar a comptar amb el fotògraf hongarès Robert Capa, l'únic que va cobrir el desembarcament de Normandia l'any 1944, moment crucial per al desenllaç del conflicte bèl·lic.

El final de la guerra comporta l'aparició d'una mirada documental de caràcter humanista, en què l'ésser humà i la seva quotidianitat seran el centre, i la consolidació de la figura del fotoperiodista, que buscarà estratègies per defensar la seva autonomia respecte a les revistes i les grans corporacions periodístiques. Aquest fet propicia l'aparició de l'Agència Magnum l'any 1947, fundada per un grup de fotògrafs entre els quals hi havia Robert Capa. L'agència, que encara està en funcionament, engloba fotògrafs d'estils diversos, tot i que podríem dir que en tots ells hi ha una sèrie d'elements comuns: el respecte per la realitat, l'aproximació als interessos humans, la cerca de l'impacte emocional, la cura per la composició i l'enquadrament, i la consciència d'una continuïtat narrativa entre les imatges [5]. Aquests fotògrafs acostumaven a presentar els seus projectes en forma de reportatges o assaigs, elaborats durant llargs períodes de temps, que donaven una mirada profunda i complexa sobre el tema seleccionat.

Si hem de destacar un dels membres de l'agència, serà sens dubte Henri Cartier-Bresson, membre fundador juntament amb Capa, considerat un dels fotògrafs més influents del segle XX. El francès, carregat amb una càmera Leica que l'acompanyarà al llarg de la seva vida, s'interessa per *trobar* imatges, i no pas per inventar-les. Amb la publicació del seu llibre *Images à la Sauvette*² (que es podria traduir per 'fotografies fetes d'amagat') l'any 1952, publicat als Estats Units amb el títol de *The decisive moment*, Cartier-Bresson es consolida com un dels fotògrafs més rellevants del segle. Tot i que la noció de *l'instant decisiu* s'ha relacionat tradicionalment amb una qüestió temporal, la d'atrapar un moment del flux constant de la vida (una possibilitat que ofería la Leica, ràpida i silenciosa), conté també una noció d'espai que sovint queda en segon terme. Si ens fixem en la seva famosa imatge *Derrière la Gare Saint-Lazare*³, feta l'any 1932 a París, veurem un clar exemple d'això. En un primer moment, veurem com Cartier-Bresson congela el temps, mostrant el personatge principal en el moment en què està saltant, com si flotés. Si analitzem la imatge amb una mica més de detall, veurem com tot el que envolta l'escena té relació precisament amb aquest salt: el cartell on apareix una ballarina saltant, imitant la posició del personatge principal; les agulles del rellotge, que imiten l'angle de les cames de l'home; les formes del terra, que imiten l'arc de la cama i el braç de la ballarina al cartell... És evident que Cartier-Bresson va enquadrar la imatge conscient de les possibilitats que ofería l'espai. Possiblement va trobar l'escena abans que l'home saltés: va reconèixer els

2 Podeu consultar el llibre al següent enllaç: <<https://www.youtube.com/watch?v=WKCro0e1XoM>> [Consulta: 30 de setembre de 2016].

3 Podeu veure la imatge al següent enllaç: <<http://www.moma.org/collection/works/98333>> [Consulta: 30 de setembre de 2016].

elements i va esperar que passés alguna cosa que hi donés significat.

El corpus de treball de Cartier-Bresson posa de manifest el seu interès en la realitat, en l'ésser humà i en la poesia de la vida quotidiana, i això el converteix en un clar exponent del que es coneixerà com a *fotografia humanista*. Al mateix temps, la conjunció entre una cuidada estètica i composició amb un interès per la realitat social de cada indret marcarà futures generacions de fotògrafs.

La culminació d'aquesta *mirada humanista* tindrà lloc l'any 1955 amb la celebració d'una exposició comissariada per Edward Steichen, anomenada "The Family of Man"⁴. La mostra, que reunia 503 fotografies de 273 fotògrafs de tot el món, posava l'accent en les relacions quotidianes de l'home amb ell mateix, la seva família, la seva comunitat i el seu entorn, tot fent analogies entre diferents grups ètnics i culturals. Aquesta mirada, però, aviat serà contestada per una generació de fotògrafs americans, entre els quals trobem Robert Frank, William Klein o Garry Winogrand.

Un nou estil documental

La dècada dels cinquanta no només representa la culminació de la fotografia humanista, sinó també l'aparició d'un nou estil documental que introdueix una mirada desproveïda de tot sentimentalisme i romanticisme, mostrant un retrat àcid i ombrívol de la realitat [4]. Tot i que la fotografia de carrer té una gran tradició al llarg de la història de la fotografia, és precisament aquest grup de fotògrafs el que farà del carrer el seu punt de partida per a una fotografia més subjectiva, amb un llenguatge visual radical, subratllat per enquadraments i punts de vista inusuals [4]. Entre aquest grup de fotògrafs destaquem William Klein, que publicarà el seu llibre *New York* l'any 1956 (només un any després que s'inaugurés "The Family of Man"); i Robert Frank, que publicarà *The Americans* l'any 1959 (de fet, el publica un any abans a França, després que als Estats Units no mostressin cap interès pel projecte).

Després de dècades vivint a París, William Klein torna a Nova York, la seva ciutat d'origen, per fotografiar-la entre 1954 i 1955, mentre treballava per la revista *Vogue*. Aquesta distància temporal l'obligava a veure les coses diferents: amb més saviesa, amb un desig de retratar-ho tot. En aquest cas, Klein va fer, deliberadament, tot el contrari al que es feia llavors. "*Pensaba que el desencuadre, el azar, el aprovechar lo accidental, una relación diferente con la cámara permitirían liberar la imagen fotográfica. Hay cosas que*

4 Podeu consultar una galeria d'imatges de l'exposició al següent enllaç:
<<https://www.theguardian.com/artanddesign/gallery/2015/nov/06/the-family-of-man-photography-united-the-planet-edward-steichen>>
[Consulta: 30 de setembre de 2016].

sólo una cámara fotográfica puede hacer. La cámara está llena de posibilidades que no se explotan. Pero la fotografía consiste precisamente en eso. La cámara puede sorprendernos. Sólo tenemos que ayudarla” [6], deia. Les fotografies, publicades l'any 1956 a París en el llibre *Life is good & good for you in New York* (tot i que es coneix simplement com *New York*)⁵, contenen una certa violència i crispació: Klein va més enllà de la imatge mitificada de la ciutat, basada en el progrés i els gratacels, i ens mostra una ciutat desolada i violenta, plena de gent solitària. Després d'una era d'optimisme, William Klein decideix mostrar la metròpolis que alguns es negaven a veure. De fet, tot i intentar-ho, ningú va voler publicar el llibre a Nova York: ho va fer l'any 1956 a París, i va ser ràpidament reconegut pel públic.

5 Podeu consultar el llibre al següent enllaç: <<https://www.youtube.com/watch?v=WC2mjwwtAQo>> [Consulta: 30 de setembre de 2016].

Si ens fixem en les seves imatges, veurem que habitualment estan borroses, molt fosques, amb enquadraments poc habituals (fins i tot torçats). Seguint una cita atribuïda a Robert Capa, que deia “*Si les teves fotografies no són prou bones, potser és per què no estàs prou a prop*”⁶, Klein s'aproxima als subjectes que retrata, la majoria conscients que estan sent retratats. Utilitzant un objectiu de 28 mm, intenta que tot entri en escena. Fins i tot arriba a disparar la càmera sense mirar, deixant que l'atzar i allò accidental entri en joc.

Aquesta mirada incòmoda sobre la societat americana la tornem a trobar en la mateixa època en el projecte d'un fotògraf suís, que ràpidament esdevindrà, com Klein, un gran referent per a qualsevol fotògraf, fins i tot actualment. Robert Frank comença a fotografiar els Estats Units l'any 1955, després de demanar una beca Guggenheim amb l'ajut del fotògraf Walker Evans (fotògraf que havia participat a la Farm Security Administration que comentàvem anteriorment). Després de comprar un Ford Business Coupé de segona mà i d'haver planificat el seu viatge (pensant, per exemple, què visitar i què fotografiar), comença el seu periple pel continent, encetant un viatge que el portarà a conèixer l'essència dels Estats Units d'Amèrica. Tot i que inicialment es plantejava retratar el continent sense prejudicis, finalment es posicionarà obertament per expressar el seu punt de vista: “*América es un país interesante, pero hay muchas cosas que no me gustan y que nunca aceptaré. También intento mostrar eso a través de mis fotos*” [7].

Després de realitzar gairebé 28.000 fotografies durant els dos anys que va durar el viatge, comença a editar les imatges, seleccionant aquelles que li semblen interessants. El procés, que s'allarga gairebé quatre mesos, acaba donant forma al llibre *The Americans*⁷. Tal com li havia passat a William Klein uns anys abans, cap editor dels Estats Units va estar interessat en el llibre: va ser a França on se'n va publicar la primera edició, l'any 1958. Un any després, es publicava a Nord-Amèrica.

Robert Frank comparteix aquesta mirada desmitificadora de Klein, tot i que en la seva proposta la violència i la ràbia son substituïdes per la tristesa i les referències a la mort. En ambdós casos ens trobem davant de projectes que no pretenen denunciar o remoure consciències, sinó més aviat treballs en els quals l'expressió personal de l'artista és el centre. Així, la suposada objectivitat documental de la fotografia desapareix, afirmant una subjectivitat que suprimeix qualsevol distinció entre fotògraf i tema.

6 William Klein parla d'aquesta referència a una entrevista realitzada per la Tate Modern que podeu consultar al següent enllaç: <<https://vimeo.com/52692320>> [Consulta: 30 de setembre de 2016].

7 Podeu consultar el llibre al següent enllaç: <<https://www.youtube.com/watch?v=8-01NkUGBO8>> [Consulta: 30 de setembre de 2016].

Escena fotogràfica: Catalunya anys cinquanta

Si bé la fotografia, tant a Catalunya com a l'Estat espanyol, es concentrava en les agrupacions i els concursos fotogràfics [8], aquesta tendència comença a entrar en crisi a principis dels anys cinquanta, moment en què una generació de fotògrafs reivindica una nova manera d'entendre la fotografia. Mentre que als concursos i salons es promulgava una fotografia *artística* de caràcter *pictorialista*, que presentava una noció del temps estàtica i amb voluntat de transcendència⁸, vinculada a la tradició i la religió, aquesta nova generació d'artistes, influenciats pel neorealisme italià i pel reportatge humanista, s'interessarà per la realitat, múltiple i imperfecta, per reconèixer i conèixer la vida de la gent comuna [9]. Curiosament, continuarem trobant fotògrafs que tindran interès per tractar temes com la Setmana Santa, tot explotant els tòpics iconogràfics identificats amb la cultura nacional espanyola, sovint, però, amb una mirada crítica vers els imperatius culturals de la dictadura.

Aquesta mirada renovada tindrà diferents espais d'acció, seguint l'esquema d'agrupacions fotogràfiques vigent a l'època: trobarem el grup AFAL, a Almeria, que farà de motor d'aquesta renovació fotogràfica; el grup La Palangana, o el grup de joves procedents de l'Agrupació fotogràfica de Catalunya; grups que mantenien contactes entre ells a partir dels seus propis membres o de les publicacions que ells mateixos elaboraven. Per altra banda, val la pena destacar el paper que la Sala Aixelà, de Barcelona, dirigida per Josep Maria Casademont —membre de l'Agrupació fotogràfica de Catalunya i gran impulsor de l'escena fotogràfica barcelonina dels anys seixanta [10]— tindrà en l'exposició i difusió del treball d'aquest grup d'artistes.

El primer treball fotogràfic associat a la nova avantguarda fotogràfica van ser les fotografies que Francesc Català-Roca, fill de Pere Català-Pic, va fer de Madrid, recollides en gran part a la guia sobre la ciutat que l'editorial Destino va publicar l'any 1953. A les imatges ens mostra una ciutat de contrastos entre la modernitat incipient i la grisor de la postguerra. Inspirat per Henri Cartier-Bresson i el seu *instant decisiu*, Català-Roca escriu el següent a les seves memòries: “*Yo no hago fotografías, las capto*” [9]. Les seves fotografies⁹ són una barreja entre el documentalisme de l'època i la fotografia artística amb punts de vista

8 En aquest sentit, destaca el treball de José Ortiz Echagüe i el seu treball «España mística». Podeu consultar el llibre a: <<https://archive.org/stream/espanamistica00orti#page/n0/mode/1up>> [Consulta: 30 de setembre de 2016]. Per a més informació, podeu consultar el documental que RTVE va realitzar sobre la seva trajectòria: <<http://www.rtve.es/alacarta/videos/la-mirada-fotografica/mirada-fotografica-capitulo-1-ortiz-echague/513768/>> [Consulta: 30 de setembre de 2016].

9 Podeu consultar algunes de les seves fotografies al següent enllaç: <<http://www.museoreinasofia.es/coleccion/autor/catala-roca-francesc>> [Consulta: 30 de setembre de 2016].

avantguardistes¹⁰, tot aportant una mirada artística al gènere.

Català-Roca va fotografiar la gent i els costums de pràcticament tot Espanya després que el Ministeri de Turisme li encarregués imatges per promocionar el turisme que començava a aparèixer. El fotògraf, tot i contemplar escenes de pobresa, buscava dignificar la persona que fotografiava, i enaltir així el més humil i senzill.

10 La influència de les avantguardes en la fotografia de Francesc Català-Roca és present en imatges com la de l'enllaç, on utilitza un punt de vista picat per fotografiar la Diagonal de Barcelona. El resultat recorda al treball d'artistes de la Nova Visió.
<<http://www.museoreinasofia.es/en/collection/artwork/terrazas-diagonal-barcelona-terracas-diagonal-barcelona>> [Consulta: 30 de setembre de 2016].

Si ens fixem en les seves fotografies, sempre desperten simpatia: la persona fotografiada o l'entorn mai eren hostils, sinó més aviat el contrari¹¹.

Finalment, val la pena destacar la cura que tenia el fotògraf a l'hora de mostrar les seves imatges, pendent de com combinar les unes amb les altres per tal que l'espectador pogués entendre la seva proposta. En aquest sentit, serà Català-Roca qui farà arrelar entre els seus companys la concepció del llibre com a mitjà idoni per mostrar els treballs fotogràfics [8].

Francesc Català-Roca serà el precursor d'aquest moviment d'avantguarda, en què participen fotògrafs com ara Ricard Terré, Xavier Miserachs, Ramon Masats, Oriol Maspons o Leopoldo Pomés, entre molts altres. A continuació, ens centrarem en l'obra de Joan Colom que, amb la seva fotografia dinàmica, aleatòria i serial, representarà la culminació i el punt final d'aquesta nova avantguarda.

Joan Colom¹² s'inicia en la fotografia de manera autodidacta, després d'haver estudiat comptabilitat. Participa i guanya alguns concursos fotogràfics, i passa a ser membre de l'Agrupació Fotogràfica de Catalunya l'any 1957, moment en què començarà a retratar escenes del carrer, amb les quals mostra un petit microcosmos de les classes populars de la ciutat. Un any més tard, Colom començarà a centrar-se en el barri del Raval, la part baixa de la ciutat, on s'havia instal·lat el comerç sexual. Les fotografies les realitza sense mirar pel visor, intentant passar desapercebut, amb la càmera a la mà, copsant la vida: retrata nens jugant, personatges peculiars, el món de la prostitució. L'any 1961 exposarà aquestes imatges a la Sala Aixelà, sota el títol "El carrer", i tres anys més tard publicarà el famós llibre *Izas, rabizas y colipoterras*¹³, amb textos de Camilo José Cela, que va esdevenir un dels volums més venuts de la col·lecció "Palabra e Imagen", que l'editorial Lumen crea als anys seixanta. De les seves fotografies en destaca la capacitat de narrar en imatges un tema, així com el desenvolupament d'una visió elemental, lluny dels grans "ismes" [10]. Colom mateix dirà: *"Jo no sabia que estava fent fotografia social en aquell moment. Jo només feia fotografia i buscava imatges que m'emocionessin. De vegades he fet servir aquest terme per definir el meu treball, però per a mi vol dir simplement que no faig paisatges o bodegons. Jo faig el carrer. Amb les meves fotografies jo busco ser una espècie de notari d'una època"* [11].

L'any 1964 serà, també, el moment en què Joan Colom decidirà deixar de fotografiar: després de la

11 Amics i familiars del fotògraf parlen de la seva obra al següent enllaç: <<https://www.youtube.com/watch?v=iRT4FTi0>> [Consulta: 30 de setembre de 2016].

12 Podeu consultar algunes de les seves fotografies al següent enllaç: <<http://museunacional.cat/ca/lo-faig-el-carrer-joan-colom-fotografies-1957-2010-0>> [Consulta: 30 de setembre de 2016].

13 Podeu consultar el llibre al següent enllaç: <<https://vimeo.com/128006623>> [Consulta: 30 de setembre de 2016].

publicació del llibre una de les treballadores sexuals el denunciarà, cosa que planteja el conflicte generat per la presa clandestina d'imatges. Més enllà de la dimensió legal de l'assumpte, els problemes ètics del seu mètode de treball i l'ús d'imatges d'un col·lectiu estigmatitzat socialment se li devien plantejar amb tota la cruesa [10]. Tot i que finalment la denúncia no prospera, Colom no tornarà a fer fotografies fins pràcticament la dècada dels noranta.

Si analitzem les seves imatges, veiem com en general s'aprecia una certa despreocupació plàstica que, d'alguna manera, el deslliga del moviment d'avantguarda iniciat a mitjana dècada dels cinquanta. En aquest cas, i tenint en compte la seva manera de fer fotografies, destaca la seva gran intuïció i la seva capacitat per disparar, així com el seu sentit del ritme i del moviment. Si parem atenció en les imatges del llibre, veiem com Colom inclou un tomàquet esclafat i un gos defecant: són imatges amb les quals el fotògraf sembla que expressi la seva opinió, cosa que l'aproxima a una mirada més subjectiva del gènere documental.

Per altra banda, el seu interès per la part baixa de la ciutat contrasta amb la mirada oficial del nacionalcatolicisme de la dictadura de Franco: de fet, si el llibre es va arribar a publicar va ser gràcies als contactes de Camilo José Cela amb el ministre Fraga, fet que va permetre saltar-se el control de la censura de l'època.

Activitat: Carles Fontserè, entre Catalunya i Nova York

Un cop hàgim treballat el context històric de totes dues ciutats, revisarem les fotografies de Carles Fontserè i les contextualitzarem. Com és la seva mirada? En què es fixa? On el situem? Tot i que l'any 2016 es publica un fotollibre que contextualitza la seva obra, aquesta serà una activitat especulativa, amb la qual pretenem que l'alumnat posi en joc els coneixements adquirits tot realitzant la tasca d'historiadors i investigadors. Proponem un treball teòric individual després d'un treball en comú previ a l'aula.

3.3 Activitat final: la mirada fotogràfica

<u>Objectius</u>	Conèixer en profunditat el procés de treball dels fotògrafs escollits Valorar les aportacions de cada mirada, tot establint comparacions entre ells Imitar el procés creatiu de fotògrafs per descobrir el propi Elaborar una sèrie de fotografies seguint uns paràmetres concrets
<u>Durada</u>	3-4 hores
<u>Materials</u>	A. Fitxa de l'activitat B. Fulls de contacte de Carles Fontserè Càmera de fotos
<u>Metodologia</u>	Treball individual i comparació/comentari amb el grup classe

Hem conegut un grup de fotògrafs amb una mirada i un procés creatiu molt personals, que marquen de manera evident la seva producció fotogràfica. Proposem que els alumnes experimentin el procés de treball d'un altre, tot creant una sèrie de fotografies que podran comparar entre ells. Imitant el procés de treball d'un fotògraf de referència podrem descobrir noves maneres de mirar, així com valorar la importància de controlar el propi procés creatiu.

El procés creatiu. La mirada fotogràfica

De tots els fotògrafs treballats, hem triat els cinc de qui disposem més informació del seu sistema de treball. Tot i que podríem fixar-nos en molts aspectes del seu procés, proposem centrar l'atenció en un d'ells per tal que puguem comparar els resultats amb més riquesa. La idea de l'activitat és fer grups de cinc persones, en què cadascuna, per sorteig, haurà d'imitar l'estil d'un fotògraf. Tot el grup haurà de treballar un mateix tema, de manera que entre ells puguin comparar què comporta prendre una decisió o una altra, i com afecta la manera de parlar del tema i l'estil de les imatges. Paral·lelament a aquest treball en grup, ens sembla interessant establir un diàleg entre els alumnes que treballin amb el mateix fotògraf per tal de compartir sensacions i problemàtiques. Finalment, es proposa un tancament en què es pugui compartir l'experiència amb tot el grup classe.

Els fotògrafs triats són:

- **Henri Cartier-Bresson:** *l'instant decisiu.*

Partirem de la seva atenció a l'espai i la composició: buscarem un enquadrament interessant i esperarem que passi alguna cosa. Disposarem d'un [enllaç al vídeo](#) "The decisive moment", en què el

mateix Cartier-Bresson parla de la seva concepció de la fotografia.

- **William Klein:** *apropar-se molt al tema.*

William Klein cita Robert Capa quan diu: “Si les teves fotografies no són suficientment bones, potser és perquè no estàs suficientment a prop”. Si ens fixem en les seves fotografies, veurem com una característica evident és precisament la proximitat. A partir d'aquesta idea, abordarem el tema triat a partir d'una distància mínima amb els subjectes.

Disposarem d'un [enllaç a un vídeo](#) realitzat per la Tate Modern en què William Klein parla del seu procés de treball i la creació del llibre New York (en anglès); i d'un [enllaç al documental](#) The many lives of William Klein, de la BBC.

- **Francesc Català-Roca:** *la llum al llarg del dia.*

Els fills de Català-Roca expliquen la cura que tenia el seu pare per la il·luminació: a vegades els havia dit que volia fer una fotografia, però en comptes de fer-la en el mateix moment esperava que, en una hora concreta, la pogués fer amb la il·luminació que li interessava. Fins i tot es fixava en els canvis de llum de les diferents estacions de l'any. Proposem treballar el tema triat observant primer la il·luminació, tenint en compte quina ens sembla més interessant i sabent raonar per què.

Disposarem d'un [enllaç a un vídeo](#) en què la família i els amics expliquen com era el seu procés de treball.

- **Joan Colom:** *fotografiant sense mirar, a l'alçada del pit.*

Tindrem en compte la capacitat de Joan Colom per passar desapercebut i poder endinsar-se en el tema, així com el seu mètode per fotografiar: sense mirar pel visor, amb la càmera a la mà a l'alçada del pit o fins i tot més baixa. Fotografiarem el tema de la mateixa manera.

En aquest cas, no disposem de material audiovisual de suport, però sí que podrem analitzar les seves fotografies publicades al [número 5 de la revista Impresiones](#), ideada per la Fundació FotoColectania.

- **Carles Fontserè:** *reenquadrant les fotografies.*

Carles Fontserè disparava amb una càmera de 6 x 6, però si ens n'adonem, totes les seves fotografies tenen un format rectangular, imitant les càmeres de 35 mm. D'alguna manera, podríem dir que Fontserè feia dues fotografies: la primera, quan era al carrer, i la segona, al seu estudi, decidint com seria

definitivament la imatge. Proposem seguir el mateix procés, en aquest cas a l'inrevés: partirem d'una fotografia rectangular per convertir-la en quadrada. Com planifiquem el segon enquadrament? Com decidim què volem mostrar?

En aquest cas, disposem de fulls de contacte de Fontserè per comparar els enquadraments.

Fitxa de l'activitat

Us proposem un joc de rol: haureu d'elaborar una sèrie de fotografies tot imitant l'estil d'un dels fotògrafs treballats. La tria la farem per sorteig. El procés de treball serà el següent:

1. **Fem grups de cinc persones.** Si pel nombre d'alumnes de classe queda un grup més petit no passa res.
2. Una vegada els tinguem definits, **triarem un tema per treballar.** Penseu que ha de ser prou general com perquè tots us sentiu còmodes; però sobretot, heu de tenir en compte que sigui un tema fàcil per treballar en hores de classe: fixeu-vos en la vida del centre, en els passadissos, en l'ambient de les aules, en els carrers que envolten el centre...
3. **Farem el sorteig:** posarem el nom de cada fotògraf triat en un paper, i cada membre del grup n'agafarà un. En el cas que el grup tingui menys de cinc membres, posarem el nom dels cinc fotògrafs igualment.
4. **Estudiarem el fotògraf.** Mirarem les seves fotografies i aprofundirem en la seva proposta. Per fer-ho, podem agrupar-nos amb els alumnes que estiguin treballant els mateixos fotògrafs. En alguns casos, disposarem de material complementari que ens permetrà conèixer millor cada fotògraf.
5. **Fotografiarem.** Elaborarem la sèrie de fotografies seguint els criteris establerts.
6. **Farem una selecció:** de totes les fotografies que hàgim fet, triarem aquelles que més s'acosten al que hem demanat, o que ens semblen més interessants. Proposem quedar-nos amb un màxim de cinc fotografies perquè la comparació entre els membres del grup no sigui molt feixuga.

7. **Ens reunirem per grups:**

- Amb els que compartim el fotògraf, per veure'n les aproximacions de cada alumne. Compartirem la nostra experiència, pensarem si mai havíem fotografiat així, explicarem què ens aporta la seva mirada.
- Amb els que compartim el tema, per veure què comporta la mirada de cada fotògraf. Què deixem fora? Com afecta la decisió de cada fotògraf en la imatge final?

8. Havent recollit les idees que hagin sorgit al llarg del procés, **comentarem amb tota la classe les conclusions a les quals hàgim arribat.**

4 Criteris d'avaluació

- Identificar les manifestacions, estils, autors significatius i les seves aportacions en el context de l'especialitat.
- Valorar críticament les fotografies basant-se en el coneixement històric i en relació amb les seves característiques tècniques i formals, utilitzant terminologia específica.
- Analitzar les diverses tècniques fotogràfiques com a condicionants del significat, l'expressivitat i l'estètica de les fotografies.
- Analitzar projectes fotogràfics en les seves variables tècniques, artístiques i comunicatives i emetre una valoració crítica fonamentada.
- Emetre un judici crític argumentat sobre el treball propi i el dels altres companys i companyes.
- Desenvolupar actituds de col·laboració que possibilitin i optimitzin el treball en equip.
- Organitzar i planificar la realització del treball fotogràfic.

5 Materials educatius

3.1 Presentació de Carles Fontserè

- A. Retrats de Carles Fontserè
- Fotografies de Carles Fontserè a Nova York
 - B. Per projectar
 - C. Per imprimir

3.2 Context Fotogràfic

- A. Fotografies de Carles Fontserè a Nova York (projecció)
- Consulta enllaços "recursos per classe"

3.3 Activitat Final

- A. Fitxa de l'activitat
- B. Fulls de contacte de Carles Fontserè
- Consulta enllaços "recursos per classe"

6 Bibliografia i webgrafia

[1] F. RIUS, Núria. *Exposició "Carles Fontserè: photocitizen. Els projectes pendents"* [en línia] 17 de juny de 2016 [consulta: 20 d'agost de 2016]. Disponible a: <<https://nuriafrius.com/2016/06/17/exposicio-carles-fontsere-photocitizen-els-projectes-pendents/>>

[2] LÁZARO SEBASTIÁN, Francisco. "Caracterización del panorama fotográfico español a mediados del siglo XX". *Revista da Faculdade de Letras, 2014, vol XIII*, p. 207-220.

[3] *Carles Fontserè: 1916-2016* [en línia]. Disponible a: <<http://www.carlesfontserè.cat/>> [Consulta: 18 d'agost de 2016].

[4] Diversos autors. *Momentos estelares de la fotografía*. Madrid: Círculo de Bellas Artes, 2006.

[5] Fundación Canal. *La fundación de Magnum Photos*. [en línia]. Disponible a: <<http://www.fundacioncanal.com/magnumfirst/la-fundacion.html>> [Consulta: 30 de setembre de 2016].

[6] S. HARGUINDEY. Ángel. Klein y la vida de los kikuyus. *El País* [en línia]. 29 de maig de 2005 [consulta: 30 de setembre de 2016]. Disponible a: <http://elpais.com/diario/2005/05/29/eps/1117348012_850215.html>.

[7] BARROS, J. "The Americans (Los Americanos), de Robert Frank". *Rubixephoto* [en línia] 7 de novembre de 2014 [Consulta: 30 de setembre de 2014]. Disponible a: <<http://rubixephoto.com/2014/11/07/the-americans-los-americanos-de-robert-frank/>>

[8] Diversos autors. *Nova avantguarda. Fotografia catalana dels anys 50 i 60*. Barcelona: Departament de Cultura i Mitjans de Comunicació, 2010.

[9] MNCARS. "Humanismo y subjetividad. La fotografía documental en España". *Publicaciones del Museo de Arte Reina Sofía de Madrid*.

[10] BALSELLS, David; RIBALTA, Jorge. *Joan Colom: jo faig el carrer. Fotografies, 1957-2010*. Barcelona: Museu Nacional d'art de Catalunya / La Fàbrica, 2014.

[11] *Yo hago la calle. Joan Colom, fotografías 1957 – 2010* [en línia]. Disponible a: <<http://museunacional.cat/es/yo-hago-la-calle-joan-colom-fotografias-1957-2010-0>> [Consulta: 30 de setembre de 2016].

BATLLEM, Núria. "El fotoperiodisme de Carles Fontserè". Girona: Imatge i Recerca. 14es Jornades Antoni Varés, 2016. Disponible a: <http://www.girona.cat/sgdap/docs/p0hsl4ic-batllem-text.pdf>

FONTSERÈ, Carles. *Dos dècades novayorquines*, quart volum inèdit de les memòries de Carles Fontserè (1951-1957). Fons Carles Fontserè. Banyoles: Arxiu Comarcal del Pla de l'Estany.

LA FÀBRICA [Jaumeorpinell] (4 d'abril de 2011). *Català-Roca. Obras Maestras* [arxiu de vídeo]. Recuperat de: <<https://www.youtube.com/watch?v=iRT4ETipLQ>>

LANE, Anthony. Road Show: The journey of Robert Frank's "The Americans". *The New Yorker* [en línia] 14 de setembre de 2009 [Consulta: 30 de setembre de 2016]. Disponible a: <<http://www.newyorker.com/magazine/2009/09/14/road-show>>

MOROZ, Sarah. William Klein: "My pictures showed everything I resented about America". *The Guardian*

[en línia] 6 de novembre de 2014 [Consulta: 30 de setembre de 2016]. Disponible a:
<<https://www.theguardian.com/culture/2014/nov/06/william-klein-my-pictures-showed-everything-i-resented-about-america>>

PLANAS, Ricard (ed.). Carles Fontserè : photocitizen. Del món a Catalunya. Girona: Rigau Editors, 2016

7 Recursos per a la classe

Bloc 1: Escena fotogràfica, Nova York anys cinquanta. L'interès documental i la fotografia humanista

Revista LIFE a TIME [en línia] Disponible a: <<http://time.com/photography/life/>>. [Consulta: 27 de setembre de 2016].

The Decisive Moment, llibre d'Henri Cartier-Bresson [en línia]. Disponible a: <<https://www.youtube.com/watch?v=WKCro0e1XoM>>. [Consulta: 30 de setembre de 2016].

Henri Cartier-Bresson, *Darrere de l'estació de Saint Lazare* [en línia]. Disponible a: <<http://www.moma.org/collection/works/98333>>. [Consulta: 3 d'octubre de 2016].

The Family of Man: photography that united the planet – in pictures [en línia]. Disponible a: <<https://www.theguardian.com/artanddesign/gallery/2015/nov/06/the-family-of-man-photography-united-the-planet-edward-steichen>>. [Consulta: 25 de setembre de 2016].

Bloc 2: Escena fotogràfica, Nova York anys cinquanta. Un nou estil documental

New York 1954-1955 by William Klein [en línia]. Disponible a: <<https://www.youtube.com/watch?v=WC2mjwwtAQo>>. [Consulta: 25 de setembre de 2016].

William Klein: In Pictures [en línia]. Disponible a: <<https://vimeo.com/52692320>>. [Consulta: 30 de setembre de 2016].

Inside photographer Robert Frank's The Americans [en línia]. Disponible a: <<https://www.youtube.com/watch?v=mHtRZBDOgag>> [Consulta: 3 d'octubre de 2016].

The Americans. Photographs by Robert Frank [en línia]. Disponible a: <<https://www.lensculture.com/articles/robert-frank-the-americans#slide-1>>. [Consulta: 3 d'octubre de 2016].

Robert Frank – The Americans [en línia]. Disponible a: <<https://www.youtube.com/watch?v=8-01NkUGBO8>>. [Consulta: 25 de setembre de 2016].

Elevator, Miami Beach by Robert Frank [en línia]. Disponible a: <<http://www.metmuseum.org/art/collection/search/265014>>. [Consulta: 3 d'octubre de 2016].

Bloc 3: Escena fotogràfica, Catalunya anys cinquanta

José Ortiz Echagüe: España Mística [en línia]. Disponible a:

<<https://archive.org/stream/espanamistica00orti#page/n0/mode/1up>>. [Consulta: 3 d'octubre de 2016].

La mirada fotogràfica. José Ortiz Echagüe [en línia]. Disponible a: <<http://www.rtve.es/alacarta/videos/la-mirada-fotografica/mirada-fotografica-capitulo-1-ortiz-echaque/513768/>>. [consulta: 3 d'octubre de 2016].

Català-Roca. Obras maestras [en línia]. Disponible a: <<https://www.youtube.com/watch?v=iRT4ETipL0>>. [Consulta: 25 de setembre de 2016].

Francesc Català-Roca a la col·lecció del MNCARS [en línia] Disponible a:

<<http://www.museoreinasofia.es/coleccion/autor/catala-roca-francesc>> [Consulta: 3 d'octubre de 2016].

Revista Impresiones número 5 [en línia] Disponible a: <<http://www.colectania.es/impresiones/impresiones5.pdf>>. [Consulta: 25 de setembre de 2016].

Izas, rabizas, colipoterras. Camilo José Cela. Fotografias de Joan Colom (1963) [en línia]. Disponible a:

<<https://vimeo.com/128006623>> [Consulta: 25 de setembre de 2016].